4 વિકાસ અને લોકશાહી

સ્વતંત્રભારતે રાજકીય લોકશાહીની સાથે આર્થિક અને સામાજિક વિકાસનું સ્વપ્ન સેવેલું. આ માટે ભારતના બંધારણમાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેના વડે રાજ્યને આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટે માર્ગદર્શન આપવામાં આવ્યું છે. આપણે સામાજિક-આર્થિક વિકાસ દ્વારા લોકશાહીને મજબૂત બનાવવાની છે. લોકશાહીની સમજૂતી આપતાં યુએસએના પ્રમુખ અબ્રાહમ લિંકને કહેલું, 'લોકશાહી એ લોકોની, લોકો માટે અને લોકો વડે ચાલતી સરકાર છે.' આમ, લોકશાહીમાં લોકો કેન્દ્રમાં છે. લોકશાહી એ સરકાર હોવા ઉપરાંત એક જીવનરીતિ પણ છે. તેથી લોકશાહીમાં વિકાસ એટલે વ્યક્તિમાત્રનો વિકાસ. વિકાસ માટે લોકોની સક્રિય સામેલગીરી કે ભાગીદારી હોય તો જ વિકાસ અર્થપૂર્ણ બને અને છેવાડાના માનવી સુધી વિકાસ પહોંચી શકે જેને ગાંધીજીએ અંત્યોદય કહ્યો હતો.

સામાજિક-આર્થિક વિકાસનો અર્થ

વિકાસ એટલે માત્ર વૃદ્ધિ નહીં, વિકાસ એ સતત ચાલતી અને અત્યંત જટિલ પ્રક્રિયા છે. વિકાસની આ પ્રક્રિયા બે માર્ગે ચાલતી હોય છે; સ્વાભાવિક કે કુદરતી વિકાસને માર્ગે અને આયોજિત વિકાસને માર્ગે. વિકાસ સમયના પ્રવાહ સાથે અને સમાજમાં અભાનપણે સામાજિક પરિવર્તનની સાથે થતો રહે છે, જ્યારે આયોજિત વિકાસ એ સભાનપણે રાજ્ય દ્વારા થતો વિકાસ છે.

આપણે આયોજિત વિકાસમાં સામાજિક અને આર્થિક પાસાનો અભ્યાસ કરવાના છીએ. સામાજિક વિકાસ એ સમાજના સંગઠન અને તેની કાર્યપ્રણાલીનો થતો વિકાસ છે, જ્યારે આર્થિક વિકાસ એ રાષ્ટ્રીય આવક, માથાદીઠ આવક, રોજગારીની વધતી તકો, ઔદ્યોગિકીકરણ, આધુનિકીકરણ અને શહેરીકરણનો નિર્દેશ કરે છે. આ સામાજિક અને આર્થિક વિકાસના નિર્દેશકો માનવ વિકાસને પણ વ્યક્ત કરે છે.

ભારતમાં સામાજિક-આર્થિક વિકાસના ધ્યેય

અભ્યાસીઓના મતે ભારતમાં સામાજિક-આર્થિક વિકાસના ધ્યેય નીચે પ્રમાણે છે.

(1) રાષ્ટ્રીય આવકમાં વૃદ્ધિ કરવી, વિકાસના દરમાં વૃદ્ધિ કરવી.

(2) જુદા-જુદા માનવસમૂહો વચ્ચે અને વર્ગો વચ્ચે આર્થિક અસમાનતા ઘટાડવી.

(3) સંપત્તિ અથવા ઉત્પાદનનાં સાધનોનું કેન્દ્રીકરણ અટકાવવું તથા સમાજના વ્યાપક હિતમાં તેનો ઉપયોગ કરવો.

(4) ગરીબી નિવારણના ઉપાયો હાથ ધરવા.

(5) રોજગારીની તકો વધારવી અને તે માટેનાં સાધનો વિકસાવવાં.

(6) મનુષ્ય ગૌરવપૂર્ણ જીવન જીવી શકે તે માટે શિક્ષણ, આરોગ્ય અને પાયાની સુવિધાવાળા રહેઠાણની પૂરતી સુવિધા ઊભી કરવી.

(7) પર્યાવરણનું રક્ષણ અને સંવર્ધન કરવું.

(8) સમાજના આરક્ષિત અને વંચિત સમૂહોના વિકાસ માટે સઘન કાર્યક્રમો હાથ ધરવા.

આયોજન પંચ

ઉપર્યુક્ત સામાજિક-આર્થિક વિકાસના ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા આયોજન પંચની રચના 1950 માં કરવામાં આવી હતી. પં. જવાહરલાલ નેહરૂની સરકારે કેબિનેટના ઠરાવથી આયોજન પંચની રચના કરી હતી. તેથી તે 'બંધારણેતર' સંસ્થા હતી. આ ઉપરાંત નાણાપંચ એ બંધારણીય સંસ્થા હતી અને છે. આ બંને સંસ્થાઓના માર્ગદર્શન અને સહાય વડે આપણે તેર પંચવર્ષીય યોજનાઓ પૂરી કરી છે. આ સાથે આપણે સામાજિક-આર્થિક વિકાસના ક્ષેત્રે ઘણી સિદ્ધિઓ મેળવી છે.

સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ માટે આયોજન પંચ સમાજવાદી ઢબે વિકાસ માટે વધુ ઉપયોગી સંસ્થા હતી. 1991 પછી ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણના નવા પ્રવાહોવાળી નવી અર્થનીતિ માટે વધુ મોકળાશવાળી સંસ્થા માટેનું ચિંતન શરૂ થયું. તેમાંથી આયોજન પંચને સ્થાને 'નીતિ આયોગ' નામની નવી સંસ્થાનો જન્મ થયો છે.

નીતિ આયોગ

1 લી જાન્યુઆરી 2015 ના રોજ વડાપ્રધાન નરેન્દ્ર મોદીની અધ્યક્ષતામાં નીતિ આયોગ નામની નવી સંસ્થાની સ્થાપના થઈ છે. (ધ નેશનલ ઇન્સ્ટિટયુટ ફોર ટ્રાન્સફોરમિંગ ઇન્ડિયા-NITI (નીતિ)) એ ભારત સરકારની નીતિઘડતર માટેની ‘થિન્ક ટેન્ક’ છે. તે પણ બંધારણેતર સંસ્થા છે.

નીતિ આયોગની સ્થાપનાના હેતુ

‘નીતિ આયોગ’ ની સ્થાપનાના હેતુ નીચે પ્રમાણે રાખવામાં આવ્યા છે.

(1) દેશના સામાજિક અને આર્થિક પ્રશ્નોને લગતી નીતિઓનું ઘડતર, લોકશાહીયુક્ત ચર્ચા વિચારણા અને નિષ્ણાતોના માર્ગદર્શનથી કરવું.
(2) ઝડપથી પલટાતા જતા વિશ્વમાં ભારતને યોગ્ય સ્થાન અપાવવું.
(3) રાજ્યસરકારોને આર્થિકનીતિ ઘડતરમાં સામેલ થવા પ્રોત્સાહન આપી ભાગીદાર બનાવવી. આમ પાયામાંથી ટોચ તરફનો અભિગમ રાખવો.
(4) તેનો એક મહત્ત્વનો હેતુ કેન્દ્ર-રાજ્ય સંબંધોને સુધારવાનો છે. આ માટે તે ‘સહકારયુકત હરીફાઈવાળું’ સમવાયતંત્ર વિકસાવવા માંગે છે.
(5) વિકાસ માટે રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોનું પ્રતિનિધિત્વ કરવું.
(6) ભારત વૈવિધ્યસભર દેશ છે. તેનાં રાજ્યો સામાજિક અને આર્થિક વિકાસના વિવિધ તબક્કામાં છે. તેથી તેમના વિકાસ માટે અગાઉના આયોજન પંચનો એકજ સ્વરૂપનો અભિગમ ઉપયોગી નથી એમ નીતિ આયોગ માને છે.

આ હેતુઓને સિદ્ધ કરવા નીતિ આયોગનું સંગઠન એક ચિંતન કરતી સંસ્થા (થિન્ક ટેન્ક) અથવા મંચ (ફોરમ) સ્વરૂપનું છે. તેના સંગઠનની રચનામાં નીચે પ્રમાણેની બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

(ક) ભારતના વડાપ્રધાન તેમના હોદ્દાની રૂએ તેના અધ્યક્ષ રહેશે.
(ખ) તેની સંચાલક પરિષદ (મેનેજમેન્ટ કાઉન્સીલ) તમામ રાજ્યોના મુખ્યમંત્રીઓ અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના નાયબ રાજ્યપાલોની બનેલી રહેશે.
(ગ) પ્રાદેશિક પરિષદો જે તે પ્રદેશમાં આવતા રાજ્યોના મુખ્યમંત્રીઓ અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના નાયબ રાજ્યપાલોની બનેલી રહેશે. તેની બેઠક એક કરતાં વધુ રાજ્યો અથવા પ્રદેશના ચોક્કસ પ્રશ્નોની તથા અન્ય બાબતોની વિચારણા માટે મળે છે. આ પ્રાદેશિક પરિષદોની બેઠકનું સંચાલન નીતિ આયોગના અધ્યક્ષ અથવા તેમના પ્રતિનિધિ દ્વારા કરવામાં આવશે.
(ઘ) તેના સંગઠનમાં સબંધિત જ્ઞાન ધરાવનાર નિષ્ણાતો, વિશેષજ્ઞો અને પ્રેકિટશનરની નિમણૂક વડાપ્રધાન ખાસ આમંત્રિત તરીકે કરશે.

નીતિ આયોગમાં સભ્યોના સ્થાન નીચે પ્રમાણે રહેશે

(i) અધ્યક્ષ (ચેરપર્સન) વડાપ્રધાન.
(ii) પૂર્ણકાલીન ત્રણ સભ્યો જેમાં અર્થશાસ્ત્રી, ડી.આર.ડી.ઓ. (ડીફેન્સ રિસર્ચ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઓર્ગેનાઇઝેશન) ના પૂર્વ વડા અને કૃષિવિષયક નિષ્ણાતનો સમાવેશ થશે.
(iii) ખંડસમયના સભ્યો જેમાં વધુમાં વધુ બે અગ્રણી યુનિવર્સિટીના સંશોધન સંગઠનમાંથી અને બીજા સંબંધિત સંસ્થાઓમાંથી હોદ્દાની રૂએ સભ્ય બનશે. આ ખંડસમયના સભ્યો વારાફરતી બદલાતા રહેશે.
(iv) હોદ્દાની રૂએ સભ્યોઃ- વડાપ્રધાન દ્વારા પ્રધાનમંડળમાંથી નિમણૂક પામેલા ચાર સભ્યો.
(v) મુખ્ય કારોબારી અધિકારી ભારત સરકારના સેક્રેટરી કક્ષાના હશે. જેમની નિમણૂક વડાપ્રધાન ચોક્કસ સમય માટે કરશે.
(vi) વધારાના સેક્રેટરીઓની નિમણૂક જરૂર પ્રમાણે થશે.

મુખ્ય વિશેષતાઓ

નીતિ આયોગની મુખ્ય વિશેષતાઓ નીચે પ્રમાણે ગણાવી શકાય.

- નીતિ આયોગ બંધારણેતર સંસ્થા છે. તે કેબિનેટના ઠરાવથી 1 લી જાન્યુ. 2015 ના રોજ અમલમાં આવી છે.
- તેનું સ્વરૂપ ચિંતનાત્મક સંસ્થા (થિન્ક ટેન્ક) અથવા મંચ (ફોરમ) સ્વરૂપનું છે.
- તે જૂના આયોજન પંચ કરતાં ગતિશીલ હશે. કારણ કે તે દેશના જુદા-જુદા પ્રદેશોના પ્રશ્નોના આધારે પરિષદોના માધ્યમથી વિકાસના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરશે.

❖ તે રાજ્યો માટે કેન્દ્રમાંથી આયોજન કરવાને બદલે તમામ રાજ્યોના મુખ્યપ્રધાનો અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશોના નાયબ રાજ્યપાલોની બનેલી પરિષદ દ્વારા સામાજિક, આર્થિક વિકાસ માટેની નીતિ અને કાર્યક્રમો ઘડે છે.
❖ તે 1991 થી ભારતે સ્વીકારેલ ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણના પ્રવાહોની અનુરૂપ સંસ્થા છે, તેથી તે સ્પર્ધાત્મક વિશ્વમાં ભારતને યોગ્ય સ્થાન અપાવશે તેવી અપેક્ષા છે.
❖ તે કેન્દ્ર-રાજ્યોના સહયોગથી વિકાસ માટેની નીતિ ઘડનાર અને મતભેદ નિવારણ કરનારી સંસ્થા છે.
❖ તે દેશના વિકાસ માટે આગામી ૧૫ વર્ષનું વિઝન ધ્યાનમાં રાખીને કામ કરે છે.

સમયના પ્રવાહ સાથે આ સંસ્થા કેટલી અસરકારક ભૂમિકા ભજવે છે તે ચકાસવા હજુ રાહ જોવી પડશે. જોકે એ નોંધવું જરૂરી છે કે બદલાયેલી વૈશ્વિક અર્થવ્યવસ્થા માટે કદમ મિલાવવાની જરૂર છે. વળી તે ભારતના સમવાયતંત્રને પોષક છે.

આવા આયોજિત વિકાસ માટે દેશમાં કેટલીક એજન્સીઓ કાર્યરત છે જે નીચે પ્રમાણે છે.

જિલ્લા વિકાસ એજન્સીઓની ભૂમિકા

મહાત્મા ગાંધીએ લોકશાહી વિકેન્દ્રીકરણ અને નિમ્નસ્તરના લોકોના સશક્તિકરણ ઉપર ભાર મૂક્યો હતો. તેમના વિચારોને સાકાર કરવા 1957 માં ભારત સરકારે સ્વ. બળવંતરાય મહેતાના અધ્યક્ષપદે એક સમિતિની રચના કરેલી. આ સમિતિએ વિકાસ કાર્યોમાં લોકભાગીદારી વધારવા ત્રિસ્તરીય પંચાયતીરાજની ભલામણ કરેલી. આ ભલામણ પ્રમાણે રાજ્યોએ પોતાને અનુકૂળ એવા પંચાયતીરાજની સ્થાપના કરી છે. 1978 માં ભારત સરકારે પંચાયતીરાજના અમલના મૂલ્યાંકન માટે નીમેલ સ્વ. અશોક મહેતા સમિતિએ તેના અહેવાલમાં વિકાસકાર્યો માટે રાજ્યસ્તરની નીચે વિકેન્દ્રીકરણનું પ્રથમ બિંદુ જિલ્લો હોવો જોઈએ તેવી ભલામણ કરેલી. આ ઉપરાંત અન્ય અભ્યાસીઓએ પણ વિકાસ માટે જિલ્લાના એકમને પ્રાધાન્ય આપતાં નીચેના કારણો આપ્યાં છે.

(1) જિલ્લો સ્થાનિક લોકોથી નિકટનું એકમ છે.
(2) તે આયોજન એકમ તરીકે કામ કરી શકે એટલો વિસ્તૃત હોય છે.
(3) ઐતિહાસિક કારણોસર જિલ્લો વહીવટનું એક અસરકારક એકમ રહ્યો છે.
(4) મહેસૂલ, જમીન રેકોર્ડ, સિંચાઈ, રહેઠાણો, રસ્તાઓ, વીજળીકરણ, સામાજિક સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરે બાબતોને લગતી માહિતી જિલ્લાકક્ષાએ ઉપલબ્ધ છે.
(5) રાજ્ય સરકારોના મોટાભાગના ખાતાઓ અને વિભાગોનાં પ્રાદેશિક દફતરો જિલ્લા મથકે આવેલાં હોય છે.
(6) જિલ્લા વહીવટથી લોકો પરિચિત હોવાથી આયોજન અને વિકાસનું એકમ જિલ્લો હોય એ બધી રીતે યોગ્ય છે.

જિલ્લાકક્ષાની વિકાસ એજન્સીઓ પોતાનાં કાર્યો સુચારુ ઢબે કરે તે માટે જિલ્લા પંચાયતો, તાલુકા પંચાયતો, નગરપાલિકાઓ અને મહાનગરપાલિકાઓ જે તે જિલ્લાના વિધાનસભ્યો અને સંસદસભ્યો, કામદારમંડળોના પ્રતિનિધિઓ, ઉદ્યોગ સાહસિકો અને બેન્કોના પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ આ એજન્સીઓમાં થાય છે.

73 મા અને 74 મા બંધારણીય સુધારા અને જિલ્લા વિકાસ એજન્સીઓ

1992 માં વડાપ્રધાન નરસિંહરાવની સરકારના શાસનકાળ દરમિયાન ભારતના બંધારણમાં કરેલ 73 મા અને 74 મા બંધારણીય સુધારાઓ અતિ અગત્યના છે. આ બંને સુધારાએ અનુક્રમે 73 મા બંધારણીય સુધારાએ પંચાયતીરાજ અને 74 મા બંધારણીય સુધારાએ નગરપાલિકાઓ તથા મહાનગરપાલિકાઓને બંધારણીય દરજ્જો આપ્યો છે. બંધારણમાં તેમની રચના, તેમની નિયમિત ચૂંટણીઓ, નાણાકીય જોગવાઈ અને કાર્યો અંગે સ્પષ્ટતા કરાઈ છે. આમ થવાથી જિલ્લાવિકાસ કાર્યો વધુ ઘનિષ્ટ અને કાર્યક્ષમ બની શકશે. એટલું જ નહીં, આ સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓમાં સરપંચ, પ્રમુખ અને મેયર જેવા નિર્ણાયક પદોમાં અનુસૂચિત જાતિ, અનુસૂચિત જનજાતિ તથા સ્ત્રીઓ માટે અનામતની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. આમ થવાથી વિકાસના લાભ પ્રત્યેક સમૂહને પહોંચશે તેવી અપેક્ષા છે. તેનાથી આ સમૂહોની ભાગીદારી પણ વધશે.

આયોજન પંચના સ્થાને 1 લી જાન્યુ. 2015 થી 'નીતિ આયોગ' અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે ત્યારે તેણે વિકાસ કાર્યોનો મોટોભાર રાજ્યોને સોંપ્યો છે. 13 મા નાણાપંચની ભલામણોને આધારે રાજ્યોને 30 ટકા ને બદલે 42 ટકા નાણાં હવે ફાળવ્યાં છે. 2017 થી પંચવર્ષીય યોજનાઓ નીકળી જશે છતાં વાર્ષિક અંદાજપત્ર દ્વારા આગામી વર્ષના વિકાસકાર્યો પૂરતું પણ આયોજન તો કરવું પડશે ત્યારે રાજ્યોના મુખ્ય એકમ તરીકે જિલ્લાનું સ્થાન અને ભૂમિકા વિકાસ કાર્યો માટે મહત્ત્વનાં રહેવાનાં જ છે.

નબળા તેમજ વંચિતવર્ગોનો વિકાસ

જ્યારે આપણે સામાજિક-આર્થિક વિકાસની વાત કરીએ ત્યારે તે માનવવિકાસની વાત છે. કોઈપણ દેશમાં બધા માનવો સમાન હોતા નથી, તેથી લોકશાહી રાજ્ય માટે એ જરૂરી છે કે નબળા માનવ સમૂહોની વધુ સંભાળ લેવાય. પ્રો.જહોન રોલ્સના ન્યાયના સિદ્ધાંત પ્રમાણે સમાજના પાછળ રહી ગયેલા લોકોને વધુ મદદ કરવામાં આવે તો એ અન્યને અન્યાય ગણાતો નથી. ભારતમાં નબળા વર્ગોમાં અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ, મહિલાઓ, લઘુમતીઓ, બાળકો અને દિવ્યાંગોનો સમાવેશ થાય છે.

અહીં આપણે અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત જનજાતિઓ, અન્ય પછાત સમૂહો અને મહિલાઓના વિકાસની વિચારણા કરવાના છીએ.

અનુસૂચિત જાતિઓ

સદીઓથી ભારતની જ્ઞાતિ વ્યવસ્થામાં અસ્પૃશ્ય ગણાતી જ્ઞાતિઓનો સમાવેશ ભારતના બંધારણે અનુસૂચિત જાતિઓમાં કર્યો છે. 2011ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે તેમની વસતી દેશમાં 16.6% છે. ધર્મ સુધારકો, સમાજ સુધારકો અને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના નેતાગણે આ જ્ઞાતિઓના ઉત્કર્ષ માટે પ્રયત્નો કર્યા હતા. બંધારણમાં આ માટે જોગવાઈ કરાઈ અને સ્વતંત્ર ભારતની સરકારોએ આ માટે કાર્યક્રમો અમલમાં મૂક્યા છે.

અનુસૂચિત જનજાતિઓ

સદીઓથી જંગલો, ડુંગરો અને અંતરિયાળ પ્રદેશોમાં રહેતા લોકોને સામાન્ય રીતે આદિવાસીઓ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. 2011ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે દેશમાં તેમની વસતી 8.6% છે. સામાજિક-આર્થિક વિકાસની દૃષ્ટિએ તેઓ ઘણા પાછળ છે. બંધારણમાં તેમનો અનુસૂચિત જનજાતિઓ તરીકે સ્વીકાર થયો છે.

બંધારણીય અને કાયદાકીય જોગવાઈઓ

આ બન્ને માનવસમૂહોના રક્ષણ તથા વિકાસ માટે બંધારણમાં ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે, જે નીચે પ્રમાણે છે.

(1) બંધારણની કલમ 17 અસ્પૃશ્યતાની નાબૂદી કરે છે અને તેના આચરણ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકે છે.

(2) 1955 નો અસ્પૃશ્યતાને ગુનો જાહેર કરતો કાયદો સંસદે ઘડેલો છે. 1976 માં આ કાયદાનો વ્યાપ વધારાયો છે.

(3) 1989 માં અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓ સામેના અત્યાચારો રોકતો કાયદો ઘડાયો છે.

(4) સમાનતાનો મૂળભૂત હક ભારતના તમામ નાગરિકોને સ્પર્શે છે.

(5) રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો આ સમૂહોના રક્ષણ અને કલ્યાણ માટે રાજ્યને માર્ગદર્શન આપે છે.

(6) આ બન્ને માનવસમૂહો માટે લોકસભા અને વિધાનસભાઓમાં વસતીને ધોરણે અનામત બેઠકો અપાઈ છે.

(7) સરકારી નોકરીઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં પણ તેમને માટે અનામત બેઠકો રખાઈ છે.

(8) 1990 માં 65 મા બંધારણીય સુધારા દ્વારા અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ માટે રાષ્ટ્રીય પંચની રચના કરાઈ. 2003 માં થયેલ બંધારણીય સુધારાથી અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ માટે અલગ રાષ્ટ્રીય પંચો બનાવાયાં છે. આ બન્ને પંચોએ આ જાતિઓના હકોના રક્ષણ અને અમલ માટે તથા વિકાસ માટે કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારોને સલાહ સૂચનો આપ્યાં છે.

(9) કેન્દ્ર સરકાર નિયુક્ત સ્વ. દિલીપસિંહ ભુરિયા સમિતિએ અનુસૂચિત જનજાતિઓના લોકોના કુદરતી સંસાધનો ઉપરના હક્કો માટે ખાસ સૂચનો કર્યાં. સમિતિએ જણાવ્યું કે 50% કે તેથી વધુ વસતીવાળા આદિવાસી વિસ્તારોની પંચાયતોમાં સરપંચ, પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખના હોદ્દા આ સમૂહોને માટે અનામત રાખવા જોઈએ જેનો અમલ થયો છે.

વિકાસ કાર્યક્રમો

અનુસૂચિત જાતિઓ અને જનજાતિઓનો સામાજિક અને આર્થિક વિકાસ થાય, વિવિધ ક્ષેત્રોમાં તેઓ સજ્જ થાય તે માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોએ નીતિ ઘડી છે અને કાર્યક્રમો અમલી બનાવ્યા છે. દા.ત. કેન્દ્ર સરકારની વસતી વિષયક નીતિ, મહિલા સશક્તિકરણની નીતિ તથા રાજ્ય સરકારની પ્રાદેશિક ભાષાને મહત્ત્વ આપવાની નીતિ, સરકારી નોકરીઓમાં પ્રાદેશિક લોકોને પ્રાથમિકતા આપવાની નીતિ વગેરે. આવા કાર્યક્રમોમાં ખાસ કરીને શિક્ષણ, કૌશલ્યનું નિર્માણ, નોકરીઓની તકો અને જે વિસ્તારમાં તેમની વસતી કેન્દ્રિત થઈ છે તેવા વિસ્તારનો સમાવેશ થાય છે. તેમની સજ્જતા વધારવા તાલીમ વર્ગોની વ્યવસ્થા કરાઈ છે. તેમને સ્વરોજગારી મળે તે માટે માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે. તેમને રાહત દરે લોન પણ અપાય છે.

'ઇન્દિરા આવાસ યોજના', 'સરદાર આવાસ યોજના' અને 'જવાહર રોજગાર યોજના'ના લાભ, આ બન્ને માનવસમૂહોને ખાસ મળે તે માટે કાર્યક્રમ હાથ ધરાયા છે. તેમને પીવાના પાણીની વ્યવસ્થા, શૌચાલય અને વીજળી જેવી પાયાની સુવિધાઓ અપાય તે માટે કાળજી લેવાઈ રહી છે.

અન્ય પછાત સમૂહો

ભારતમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત જનજાતિઓ ઉપરાંત સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત સમૂહો છે. તેમને 'અન્ય પછાત વર્ગો' તરીકે ઓળખાવાયા છે. આવા સમૂહોના વિકાસ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો પંચની નિમણૂક કરી શકે છે. કેન્દ્ર સરકારે અન્ય પછાત વર્ગો માટે 1953 માં કાકા કાલેલકરના અધ્યક્ષપદે પ્રથમ પંચ નીમ્યું હતું. જોકે તેના અહેવાલને સરકારે સ્વીકાર્યો ન હતો. 1978 માં અન્ય પછાત જાતિઓ માટે કેન્દ્ર સરકારે બિન્દેશ્વરી પ્રસાદ મંડલની અધ્યક્ષતામાં પંચ નીમ્યું હતું. 1990 માં વી.પી.સિંઘની મોરચા સરકારે આ પંચની ભલામણોનો સ્વીકાર કરેલો.

1992 માં કેન્દ્ર સરકારે પછાત વર્ગો માટેના નાણાં અને વિકાસ સંબધી કોર્પોરેશનની રચના કરી છે. આ કોર્પોરેશને અન્ય પછાત જ્ઞાતિઓના બાળકો માટે શિષ્યવૃતિ, છાત્રાલયોની સગવડ, જાહેર પરીક્ષાઓ માટે કોચિંગની સગવડ અને આ ક્ષેત્રોમાં કામ કરતાં સ્વૈચ્છિક સંગઠનોને મદદ કરવાનું સ્વીકાર્યુ છે.

ગુજરાતની વાત કરીએ તો અન્ય પછાત વર્ગો માટે 1973 માં બક્ષીપંચની નિમણૂક રાજ્ય સરકારે કરેલી. આ પંચના અહેવાલનો સ્વીકાર કરી અમલ કરાયો છે.

મહિલા વિકાસ

મહિલાઓ માનવ સમાજનું અર્ધુ અંગ છે. આમ છતાં વિશ્વના મોટાભાગના સમાજોની જેમ ભારતમાં સદીઓથી મહિલાઓ નબળા વર્ગની સ્થિતિમાં રહી છે. સ્વતંત્રતા પછી ભારતના રાજ્ય બંધારણે મહિલાઓને સમાન મૂળભૂત હક્કો આપ્યા છે. રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોએ મહિલાઓ પ્રત્યે ભેદભાવ ભર્યું વર્તન દાખવવામાં ન આવે, તેમને સમાન કામ માટે સમાન વેતન મળે, તેમના આરોગ્યની જાળવણી થાય, શોષણ ન થાય, પ્રસૂતિ સમયે જરૂરી રજાઓ ચાલુ પગારે અપાય તેવી બાબતો સૂચવી છે. 1976 માં બંધારણમાં ઉમેરાયેલ મૂળભૂત ફરજોમાં 'મહિલાઓની ગરિમા અથવા ગૌરવને હાનિ પહોંચાડે કે અપમાનિત કરે એવો વ્યવહાર નહીં કરવાની પ્રત્યેક નાગરિકની ફરજ દર્શાવવામાં આવી છે.'

મહિલા કલ્યાણ અને વિકાસ નીતિઓ

મહિલા કલ્યાણ અને વિકાસ માટેના પ્રયાસો બે સ્વરૂપે હાથ ધરાયેલા છે.
(ક) કાયદા ઘડતર અને તેનો અમલ (ખ) કલ્યાણકારી કાર્યક્રમો ઘડવા અને તેનો અમલ

(ક) કાયદા ઘડતર અને તેનો અમલ

સ્વતંત્રતાના 65 વર્ષોમાં મહિલાઓને સમાનતા અપાવવા અને તેમના કલ્યાણ માટે સંસદે નીચે પ્રમાણે કાયદા ઘડ્યા છે.

(1) 1954 નો 'ખાસ લગ્ન વિષયક ધારો'
(2) 1955 નો હિન્દુ લગ્ન ધારો
(3) 1961 નો દહેજ પ્રતિબંધક ધારો
(4) 1961 નો શ્રમિક કે નોકરી કરતી સ્ત્રીને પ્રસૂતિ સમયે ચાલુ પગારે રજાનો ધારો.
(5) 1971 નો ગર્ભપાત પ્રતિબંધક ધારો.
(6) 1976 નો સમાન ભથ્થા મેળવવાનો ધારો.
(7) 1978 નો બાળવિવાહ પ્રતિબંધક ધારો.
(8) 1984 નો દહેજ પ્રતિબંધક(સુધારા) ધારો.
(9) 1986 નો મુસ્લિમ મહિલા ધારો.
(10) 1987 માં સતીપ્રથા પ્રતિબંધક ધારામાં સુધારો.
(11) 1994 ગર્ભપરીક્ષણ પ્રતિબંધક ધારો.
(12) 2002 મહિલા યૌનસતામણી પ્રતિબંધક ધારો.
(13) 2005 માં હિન્દુ વારસા ધારામાં સુધારો કરી પુત્રીને પુત્રની જેમજ પિતાની મિલકતમાં ભાગીદાર બનાવાઈ.
(14) 2005 નો ઘરેલુ હિંસા-સ્ત્રી સુરક્ષા ધારો.
(15) 2013 નો મહિલાઓને કામના સ્થળે જાતીય સતામણી રોકતો ધારો.
(16) 2013 નો ફોજદારી કાયદામાં સુધારો કરતો ધારો (સ્ત્રીઓ ઉપર એસિડ ફેંકવો, અનિચ્છાએ ફોટોગ્રાફ્સ લેવો, તેઓના માન-સન્માનના રક્ષણ માટે શિક્ષાત્મક જોગવાઈઓ કરતો ધારો.)

આ ઉપરાંત ભારતીય ફોજદારી ધારામાં બળાત્કારને ગંભીર ગુનો ગણી કડક સજાની જોગવાઈ કરાઈ છે. આવા કિસ્સાને ધ્યાનમાં લઈને 2015 માં સંસદે પુખ્ત ઉંમર 18 થી ઘટાડીને 16 કરી છે. ન્યાયતંત્રે પણ મહિલાઓના હિતોના રક્ષણ માટે ચુકાદા આપ્યા છે. સર્વોચ્ચ અદાલતે 1997 માં તેના એક ચુકાદામાં મહિલાઓની જાતીય સતામણી રોકવા ખાસ સૂચનો કર્યાં છે.

(ખ) કલ્યાણકારી કાર્યક્રમો

અત્યાર સુધી થયેલી 13 પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં મહિલા અને બાળકલ્યાણના અનેક કાર્યક્રમો અમલી બનાવાયા છે. 1953 માં ભારત સરકારે કેન્દ્રીય-સામાજિક કલ્યાણ સમિતિ આવા કાર્યક્રમોના નિરીક્ષણ માટે નીમી હતી. 1995 માં કેન્દ્ર કક્ષાએ મહિલા અને બાળ વિકાસ વિભાગની રચના કરાઈ. 1986 માં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ ઘડાઈ જેમાં કન્યા કેળવણી અને મહિલા સ્વરોજગારીને પ્રોત્સાહન આપતાં પગલાં લેવાયાં. 1995 માં 'ઇન્દિરા મહિલા યોજના' અમલમાં મુકાઈ જે પાયાના સ્તરે મહિલાઓને સંગઠિત કરીને નિર્ણય પ્રક્રિયામાં સામેલ કરવાના હેતુવાળી હતી. 1998 માં 'ગ્રામીણ મહિલા વિકાસ અને સશક્તિકરણ યોજના' સ્ત્રીઓને ગ્રામ્ય સ્તરે સ્વરોજગારીને પ્રોત્સાહન આપવાના હેતુ વાળી હતી.

રાજ્યસ્તરે જુદા જુદા રાજ્યોએ મહિલા વિકાસ અને બાળ કલ્યાણ માટે વિવિધ યોજનાઓ અમલી બનાવી છે. ગુજરાત રાજ્યનો વિચાર કરીએ તો હાલમાં (2016) મહિલા ઉદ્યોગ તાલીમ યોજના, કૃષિ તાલીમ યોજના, સખીમંડળ યોજના, ચિરંજીવ યોજના, કુંવરબાઈનું મામેરુ યોજના, સરસ્વતી સાધના યોજના, સ્વયંસિદ્ધિ યોજના, કિશોરી શક્તિ યોજના, બેટી બચાવો-માતૃવંદના યોજના, શક્તિમંડળ યોજના, બાલિકા સમૃદ્ધિ યોજના, મહિલા વૃદ્ધાશ્રમ અને નારી અદાલત વગેરે મહિલાઓની સ્થિતિના વિકાસ અને સુરક્ષાનું કામ કરી રહેલ છે. 2015માં મહિલાઓની સુરક્ષા માટે અભયમ્ હેલ્પલાઈન (ફોન નં-181) શરૂ કરાઈ છે ઉપરાંત કન્યા કેળવણી પ્રાથમિક શાળાથી અનુસ્નાતક સુધી નિઃશુલ્ક અપાય છે.

ગુજરાતમાં પ્રાથમિક શાળાઓની વિદ્યાસહાયકની જગ્યાઓ અને સ્થાનિક સરકારના કર્મચારીઓમાં મહિલાઓને 33% અનામતનો અમલ થઈ ચૂક્યો છે હવે રાજ્ય સરકારના કર્મચારીઓની ભરતીમાં પણ 33% મહિલા અનામત જગ્યાઓની વ્યવસ્થા વિસ્તરી છે.

મહિલા સશક્તિકરણ-આંદોલન

આપણે આગળ વિચારણા કરી તે પ્રમાણે બંધારણે આપેલ મૂળભૂત હકો, રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો, સંસદના કાયદા અને ન્યાયતંત્રના ચુકાદા તેમજ સરકારની નીતિ અને વિકાસના કાર્યક્રમોએ મહિલાઓને આગળ આવવામાં સહાય કરી છે. આમ છતાં હજુ પણ ક્યાંક-ક્યાંક મહિલાઓ ઉપર અત્યાચારો થયાનું જાણવા મળે છે. એટલું જ નહીં, તેઓ વિકાસની તકોથી પણ વંચિત રહ્યાનું માલૂમ પડે છે.

આ પરિસ્થિતિએ એક નવા ચિંતનને જન્મ આપ્યો છે અને તે છે મહિલા સશક્તિકરણ. મહિલા સશક્તિકરણ એટલે મહિલાઓ પોતાના હકો તથા હિતોની જાળવણી માટે બીજા પર આધાર ન રાખે અને સ્વાવલંબી બને તેને સશક્તિકરણ કહે છે. મહિલા સશક્તિકરણ એ એક પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયા દ્વારા સતત એવા પ્રયત્નો થતા રહે છે, જેનાથી મહિલાઓ પોતાની સમસ્યાઓનો સામનો કરવા અને પોતાને થતા અન્યાયો સામે લડવા સશક્ત બને. આમ થવાથી મહિલાઓ તેમને મળેલા હકો ભોગવી શકે અને તેમનો વિકાસ થાય તે માટે સબળ બને. આ દિશામાં આગળ વધવા 1990 માં સંસદે રાષ્ટ્રીય મહિલા પંચ અધિનિયમ બનાવ્યો તેની જોગવાઈથી જાન્યુ. 1992 માં મહિલા પંચની રચના કરાઈ, જે મહિલાઓના વિકાસ અને સુરક્ષા માટે ચિંતન કરી સરકારને સૂચનો આપે છે. 1992 માં 73 મા અને 74 મા બંધારણીય સુધારા દ્વારા મહિલાઓને સ્થાનિક સરકારોમાં 33% અનામત બેઠકો અને નિર્ણાયક હોદ્દા અપાયા. જેથી મહિલાઓ રાજકીય ભાગીદારીમાં નિર્ણાયક ફાળો આપતી થઈ. ગુજરાત સહિત કેટલાંક રાજ્યોમાં 2015 થી સ્થાનિક સરકારોમાં મહિલા અનામત બેઠકો 33%થી વધારી 50% કરાઈ છે.

2001 માં ભારત સરકારે મહિલા સશક્તિકરણની નીતિ જાહેર કરી, જે મહિલાઓના સર્વાંગી વિકાસ માટે તેઓ જાતે શક્તિશાળી બને તેવું હાર્દ ધરાવનારી છે. 2002 ના વર્ષને આપણે 'મહિલા સશક્તિકરણ વર્ષ' તરીકે ઉજવ્યું. કેન્દ્ર તથા રાજ્ય સરકારોના મહિલા સશક્તિકરણના પ્રયત્નોમાં રાષ્ટ્રીય અને પ્રાદેશિક અનેક મહિલા સંગઠનોએ પણ સૂર પુરાવ્યો છે. 2011 ની વસતી ગણતરી પ્રમાણે દેશમાં 1000 પુરુષોએ મહિલાઓની સંખ્યા 919 છે. સાક્ષરતાનું પ્રમાણ પુરુષોમાં 82.14% છે જ્યારે મહિલાઓમાં 65.46% છે. આ બાબત બતાવે છે કે મહિલા વિકાસ અને મહિલા કલ્યાણ માટેના અનેક પ્રયત્નો છતાં આ દિશામાં ઘણું કરવાનું બાકી છે. આ માટે મહિલા સશક્તિકરણની પ્રક્રિયા વધુ ઘનિષ્ઠ બનાવવી પડશે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર જવાબ આપો.

(1) વિકાસ એટલે શું? વિકાસ માટેના નીતિ આયોગની સમજૂતી આપો.
(2) ભારતમાં વિકાસ માટેની વિવિધ એજન્સીઓની ચર્ચા કરો.
(3) વિકાસ અને લોકશાહીનો સંબંધ સવિસ્તાર સ્પષ્ટ કરો.
(4) મહિલા વિકાસ અને મહિલા કલ્યાણ માટેના પ્રયત્નોનું મૂલ્યાંકન કરો.
(5) મહિલા સશક્તિકરણની પ્રક્રિયાની વિગતે સમજૂતી આપો.

2. ટૂંકનોંધ લખો.

(1) વિકાસ
(2) નીતિ આયોગ
(3) મહિલા કલ્યાણના કાર્યક્રમો
(4) મહિલા સશક્તિકરણ
(5) અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિના વિકાસની જોગવાઈઓ
(6) જિલ્લા વિકાસ એજન્સીઓની ભૂમિકા

3. નીચેના પ્રશ્નોના એક-બે વાક્યમાં જવાબ આપો.

(1) વિકાસ એટલે શું?
(2) આયોજન પંચ શા માટે રદ કરાયું?
(3) નીતિ આયોગની રચના શા માટે કરાઈ ?
(4) મહિલા વિકાસ એટલે શું?
(5) મહિલા સશક્તિકરણ એટલે શું?

4. સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી બાજુના ખાનામાં દર્શાવો.

(1) આયોજન પંચની રચના ક્યારે કરાયેલી ? ☐
(અ) 1947 (બ) 1955 (ક) 1962 (ડ) 1950

(2) નીતિ આયોગની રચના ક્યારે કરાઈ ? ☐
(અ) 2008 (બ) 2014 (ક) 2015 (ડ) 2016

(3) મહિલા સશક્તિકરણ એટલે શું? ☐
(અ) મહિલાઓને શારીરિક રીતે તાકતવર બનાવવી.
(બ) મહિલાઓને આર્થિક તકો આપવી.
(ક) મહિલાઓ પોતે તેમના હક્કો માટે લડી શકે તેવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરવું.
(ડ) ઉપર્યુક્ત તમામ

(4) ગુજરાતમાં અન્ય પછાત વર્ગો માટે કયું પંચ નિમાયેલું ? ☐
(અ) ભુરીયા પંચ (બ) બક્ષીપંચ (ક) કાલેલકર પંચ (ડ) મંડલ પંચ

(5) રાષ્ટ્રીય સ્તરે અન્ય પછાત વર્ગો માટે કયું પંચ નિમાયેલું? ☐
(અ) સરકારીયા પંચ (બ) બક્ષીપંચ (ક) કોઠારી પંચ (ડ) બિન્દેશ્વરી પ્રસાદ મંડલ પંચ

(6) અનુસૂચિત જનજાતિના વિકાસ માટે કયું પંચ નિમાયેલું? ☐
(અ) દિલીપસિંહ ભુરીયા પંચ (બ) સરકારીયા પંચ (ક) માંડલ પંચ (ડ) રાણે પંચ

પ્રવૃત્તિ

- ગ્રામ પંચાયત, તાલુકા પંચાયત અને જિલ્લા પંચાયતની મુલાકાત ગોઠવવી.
- તાલુકા વિકાસ અધિકારી, જિલ્લા વિકાસ અધિકારી સાથે ચર્ચાસભા ગોઠવવી.
- જિલ્લા વિકાસ એજન્સીની મુલાકાત ગોઠવવી.